

ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΟΝΤΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

(ΑΡΓΥΡΟΥΝ ΜΕΤΑΛΛΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΕΒΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΝ ΠΑΡΙΣΙΟΙΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΡΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ
2019

ΓΙΑΣΜΙΝΑ ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ

ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ, ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ
ΤΡΙΑ ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Πρόσφατα (2018-2019) κυκλοφόρησαν τρία βιβλία, δύο πρωτότυπες μονογραφίες και μία μετάφραση που σχετίζονται με ειδικά θέματα οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου. Τα δύο εξ αυτών αφορούν τα νομίσματα και τη νομισματική και το τρίτο τη φορολογία στο Βυζάντιο. Αν και το καθένα από αυτά, για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω, έχει ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον, τα βιβλία παρουσιάζονται εδώ σε διαδοχή υπό έναν κοινό γενικό τίτλο καθώς συνδυαστικά καλύπτουν ένα διακριτό και σχετικά ευρύ τμήμα της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου και εμπλουτίζουν τη σχετική ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Πρόκειται για τα έργα: 1. *Ο κόσμος του Βυζαντινού φορολογούμενου του Αλεξίου Σαββίδη*, 2. *Βυζαντινά Νομίσματα και Νομισματική (4ος-15ος αι.) – μια σύνοψη του Αλεξίου Σαββίδη σε συνεργασία με τη νομισματολόγο Ελένη Λιάντα* και 3. *Simon Bendall, Εισαγωγή στη Νομισματική της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας σε μετάφραση από τα αγγλικά και επιμέλεια της Ελένης Λιάντα και με εκτενές προλογικό σημείωμα του Α. Σαββίδη*.

1. Αλέξιος Σαββίδης, *Ο κόσμος του Βυζαντινού φορολογούμενου (4ος-15ος αι.)*. Αθήνα [Κανάκη] 2018, 406 σσ.

Το βιβλίο που εκτός από τον εκτενή πρόλογό του, περιλαμβάνει πέντε βασικά κεφάλαια (I-V) και «επιλεγόμενα» (VI), εξετάζει πολλές πτυχές του σύνθετου θέματος της βυζαντινής φορολογίας στα πρώιμα, τα μέσα και τα ύστερα χρόνια.¹ Των «επιλεγόμενων»

---

* Η Γιασμίνα Μωυσεΐδου είναι Δρ Βυζαντινής Ιστορίας.

¹ Ο χωρισμός της «Βυζαντινής περιόδου» την οποία ακολουθεί είναι (284-

έπονται πολυσέλιδη (27 σελίδες) ειδική βιβλιογραφία, Παράρτημα υπό τον τίτλο: «Ένας “Τιπούκειτος” της βυζαντινής οικονομίας: η συλλογική «Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου», αναλυτικά ευρετήρια και αγγλική περίληψη.

Καθώς το έργο, το οποίο αφιερώνεται από τον συγγραφέα Αλέξιο Σαββίδη Καθηγητή Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στη μνήμη της συναδέλφου του Καθηγήτριας, νομισματολόγου Βάσως Πέννα (1951-2018), δεν απευθύνεται μόνον στον ειδικό επιστήμονα, αλλά και (κυρίως) στον φοιτητή² και (λιγότερο) στον φιλόστορα αναγνώστη περιλαμβάνει για επεξηγηματικούς λόγους εμβόλιμα κείμενα/παραθέματα από έργα άλλων συγγραφέων, από βυζαντινές και μεταβυζαντινές πηγές σε νεοελληνική απόδοση αλλά και από έγκριτες βιβλιογραφικές συμβολές περί το θέμα.

Στο πρώτο κεφάλαιο (σσ. 35-96) με τίτλο: «Γενικά χαρακτηριστικά και βιβλιογραφικές συμβολές» δίδεται με σαφή τρόπο χρονολογικά η εξέλιξη της έρευνας κατά τον 20ό και 21ο αιώνα σχετικά με τα θέματα της φορολογίας στο Βυζάντιο. Το κεφάλαιο στέκει με σοβαρότητα στα βασικότερα έργα-σταθμούς (και όχι μόνον)³ της έρευνας ενώ κατά περίπτωσιν αποκαθιστά αδικίες –παρεξηγημένες ή έστω μερικώς αγνοημένες συμβολές βρίσκουν απολύτως εύστοχα τη θέση τους, όπως για παράδειγμα εκείνη η παραγνωρισμένη από σοβαρούς ερευνητές του Arnold Toynbee για

---

717), (717-1025) και (1025-1461), βλ. σελ. 11 και σημείωση 237 όπου συζητείται κριτικά το ζήτημα των «τομών και των συνεχειών» και της οπωσδήποτε συμβατικής κατάτμησης της ιστορίας σε περιόδους.

² Όπως αναφέρει ο συγγραφέας στον πρόλογό του, το έργο «έχει και χρηστικό χαρακτήρα κατ' ανάγκην, καθώς μετά την πρόσφατη αδόκητη εκδημία της συναδέλφου μου στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (Καλαμάτα), Βασιλικής (Βάσως) Πέννα, μου ανατέθηκε από τη γενική συνέλευση του Τμήματος η διδασκαλία μαθημάτων της —μεταξύ αυτών και της “Οικονομικής και Νομισματικής Ιστορίας του Βυζαντίου”, καθώς και θεμάτων βυζαντινής σιγίλλογραφίας/σφραγιστικής και θεσμών διοίκησης». Βλ. σ. 15.

³ Είναι πραγματικά εξαντλητική η παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας στο κεφάλαιο αυτό και όχι μόνο σε αυτό. Ακόμα και έργα που εμμέσως μιλούν για το θέμα έχουν σχολιαστεί και παραπεμφθεί από τον συγγραφέα, και όχι μόνο σε αυτό το κεφάλαιο αλλά στο σύνολο του βιβλίου.

την εποχή του Πορφυρογέννητου.⁴ Στο ίδιο κεφάλαιο δεκαπέντε εμβόλιμα κείμενα σηματοδοτούν με εύγλωττο τρόπο αφενός τις βασικές κατευθυντήριες του θέματος «βυζαντινή φορολογία» και αφετέρου τη λογική που διέπει το βιβλίο –πρόκειται για αποσπάσματα από τη διεθνή βιβλιογραφία με ενδεικτικούς τίτλους όπως: «Η παντοδυναμία του κρατικού ελέγχου της περιουσίας στο Βυζάντιο» ή «Η φορολόγηση παραγών... σταθερότητας στο Βυζάντιο», «Η επιβίωση του ρωμαϊκού φορολογικού συστήματος στο Βυζάντιο», «Ουσιαστικές διαφορές φορολογικών συστημάτων μεταξύ Βυζαντίου και Μεσαιωνικής Δύσης» και κυρίως: «Οι δύο κύριες περιόδους της βυζαντινής δημόσιας οικονομίας»⁵ και «Η απηλής φορολόγηση του βυζαντινού πολίτη».

Το δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 97-196) τιτλοφορείται «Οι ιστοριογραφικές και άλλες πηγές για τις φορολογικές καταπιέσεις και καταχρήσεις». Σε αυτό εκκινώντας από έντεκα εμβόλιμα κείμενα, χωρία προερχόμενα από βυζαντινούς συγγραφείς ή σχόλια από τη νεώτερη και σύγχρονη ειδική βιβλιογραφία, εξετάζονται οι μαρτυρίες των βυζαντινών ιστορικών και χρονογράφων (και όχι μόνον) από την εποχή του Ηρακλείου και έως τον 15ο αιώνα, οι οποίες αφορούν τους φοροεισπράκτορες και την αντιμετώπισή τους από τον «βυζαντινό» άνθρωπο. Η διάταξη του κεφαλαίου είναι αδρομερώς χρονολογική, ενώ η πραγμάτευση κινείται διαλεκτικά ανάμεσα σε πηγές και βοηθήματα.⁶ Θέματα όπως «Οι κακώσεις του αυτοκράτορα Νικηφόρου», «Οι κοινωνικο-οικονομικοί ανταγωνισμοί στο Βυζάντιο την εποχή της μετάβασης από τον 9ο στον 10ο αιώνα», «Ο πρώτος ουσιαστικός νόμος υπέρ των πενήτων επί Μακεδόνων», «Τα μέτρα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων

---

⁴ Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogennetus and his World*. Oxford University Press 1973.

⁵ Το συγκεκριμένο εμβόλιμο κείμενο προέρχεται από ένα ευρύ κεφάλαιο του Νίκου Οικονομίδη με τίτλο «Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία» στο: Α. Λαΐου (γεν. επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 2006, τόμ. Γ', 141-252, εδώ 149.

⁶ Βεβαίως στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, όπως άλλωστε και στα επόμενα, ερμηνεύεται και η ειδική ορολογία, η οποία απαντά στις πηγές και αφορά τη φορολογία, τους φοροεισπράκτορες και την οικονομία γενικότερα.

για την προστασία της μικρής περιουσίας από την απληστία των δυνατών», «Η οικονομική κρίση στο Βυζάντιο μετά το 1025», αλλά και, μεταξύ άλλων και «Οι οικονομικές-δημοσιονομικές απόψεις του Πλήθωνα» παρουσιάζονται και σχολιάζονται στο κεφάλαιο αυτό.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 197-287) με τίτλο «Κακοδιοίκηση και ανισότητες, υπερβάσεις εξουσίας, περιπτώσεις φοροαπαλλαγών, τρόποι είσπραξης και βασικές κατηγορίες φόρων», γίνονται σαφείς οι διαφορές/ανισότητες στην αντιμετώπιση των φορολογουμένων που προέρχονταν από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας. Έτσι εκκινώντας και πάλι από έντεκα εμβόλιμα κείμενα εξετάζονται η προνομιακή αντιμετώπιση των υψηλόβαθμων αξιωματούχων, το ζήτημα των «δυνατών», η εξέλιξη της λεγόμενης «βυζαντινής φεουδαρχίας», οι τρόποι είσπραξης των φόρων αλλά και η επίδραση της φορολογικής πολιτικής των διαφόρων αυτοκρατόρων ιδίως της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στα θέματα της εξωτερικής πολιτικής και της διατήρησης των ισορροπιών στον «διεθνή» χώρο, κι όλα αυτά με παράλληλες αναφορές και αναλύσεις των μαρτυριών των πηγών και των πορισμάτων της νεότερης βιβλιογραφίας.

Το επόμενο κεφάλαιο (σσ. 254-286) με τίτλο: «Οι πρωτογενείς τακτικοί και έκτακτοι φόροι» αναλύονται στοιχεία για δεκατρείς τακτικούς-άμεσους και έντεκα έκτακτους-έμμεσους φόρους τους οποίους κλήθηκαν να πληρώσουν στους αιώνες οι βυζαντινοί πολίτες. Για κάθε έναν από αυτούς τους φόρους συζητούνται αφενός οι μαρτυρίες των πηγών κι αφετέρου τα πορίσματα της ειδικής βιβλιογραφίας. Η περιγραφή των φόρων είναι σαφής, εύληπτη και, όπως διευκρινίζει ο συγγραφέας, για τις ανάγκες του συγκεκριμένου πονήματος, συνοπτική.

Το πέμπτο κεφάλαιο του σώματος (σσ. 287-313): «Η επίδραση του υποτιμημένου βυζαντινού νομίσματος στη φορολογία» εξετάζει τη διασύνδεση νομίσματος και φορολογίας, τις υποτιμήσεις του βυζαντινού νομίσματος (αρχής γενομένης από τα μέσα του 10ου αιώνα και εμφανικά και συχνότερα από τον 11ο και μετά) και τις συνέπειές τους στην οικονομία και την κοινωνία.

Το σώμα ολοκληρώνεται με το σύντομο έκτο κεφάλαιο των

«επιλεγομένων» (σσ. 315-319) το οποίο περιλαμβάνει στοιχεία και διευκρινίσεις για τα δυσχερή ύστερα βυζαντινά χρόνια, ενώ ακολουθεί η «Βασική ειδική βιβλιογραφία» (σσ. 321-348).

Όπως προαναφέρθηκε, στο τέλος του βιβλίου, πριν από τα ευρετήρια και την αγγλική περίληψη, δημοσιεύεται Παραρτήμα (σσ. 349-364) με τίτλο «Ένας “Τιπούκειτος” της βυζαντινής οικονομίας: η συλλογική Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου». Πρόκειται για μια παρουσίαση⁷ του έργου, το οποίο εκδόθηκε πριν μερικά χρόνια με τη φροντίδα μιας σπουδαίας επιστημονικής επιτροπής⁸ υπό τη γενική εποπτεία της Καθηγήτριας Αγγελικής Λαΐου⁹, και το οποίο ο Σαββίδης, δικαίως κατά την άποψη της γράφουσας, θεωρεί ως «εγκυκλοπαίδεια της Βυζαντινής οικονομίας». Ο συγγραφέας στέκεται τίμια απέναντι στο έργο και στην ουσία δεν το παρουσιάζει απλώς, διαλέγεται μαζί του, το σχολιάζει και το συμπληρώνει, το επεξηγεί, προσφέροντας στον αναγνώστη έναν οδηγό πρόσβασης, ανάγνωσης και μελέτης στο έργο αλλά και στη θεματική του. Στο τέλος του Παραρτήματος (σσ. 362-364) παρατίθεται επίμετρο για μία ακόμα σχετική μονογραφία που η Λαΐου εξέδωσε σε συνεργασία με τη κορυφαία Γαλλίδα ιστορικό-νομισματολόγο Cécile Morrisson υπό τον τίτλο «Βυζαντινή Οικονομία»¹⁰.

Το έργο ολοκληρώνεται με εκτενή και ιδιαίτερος επιβοηθητικά για τον μελετητή ευρετήρια όρων και τόπων, ονομάτων και ονομάτων νεώτερων μελετητών (ονομάτων δηλαδή που απαντούν στη Βιβλιογραφία) και περίληψη στην αγγλική γλώσσα.

⁷ Για την ακρίβεια πρόκειται για μια νέα ανανεωμένη και εμπλουτισμένη μορφή βιβλιοκρισίας του ίδιου του συγγραφέα Σαββίδα που είχε παλαιότερα δημοσιευτεί στο περιοδικό *Βυζαντινά* 27 (2008) 311-316.

⁸ Την επιστημονική επιτροπή συγκρότησαν οι Cécile Morrisson, Χαράλαμπος Μπούρας, Νίκος Οικονομίδης και Κωνσταντίνος Πιτσάκης.

⁹ Το έργο εκδόθηκε καταρχάς στην αγγλική γλώσσα: A. Laiou (ed.) *The Economic History of Byzantium from the 7th to the 15th century*, I-III. Washington D.C. 2001. Το 2006 κυκλοφόρησε σε ελληνική μετάφραση από τις εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης.

¹⁰ A. Laiou – C. Morrisson, *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press 2007, ελληνική μετάφραση: *Η Βυζαντινή Οικονομία*, μτφρ. Δ. Κυρίτσης. Αθήνα 2011.

Ο Κόσμος του Βυζαντινού φορολογούμενου αποτελεί συμβολή. Είναι ένα χρήσιμο βιβλίο, ευρύ και ταυτόχρονα πυκνό που διατρέχει πάμπολλες πτυχές της θεματικής διαχρονικά, ενώ είναι τεκμηριωμένο και εξαντλητικό ως προς τη βιβλιογραφία του –ένας οδηγός για όποιον, περισσότερο ή λιγότερο ειδικό, θέλει να μελετήσει το πολύπλοκο θέμα της βυζαντινής φορολογίας, να αποκτήσει σφαιρική εικόνα για τις πηγές και τη βιβλιογραφία και οπωσδήποτε ένα πολύτιμο εγχειρίδιο για τους φοιτητές.

2. Αλέξιος Σαββίδης – Ελένη Λιάντα, *Βυζαντινά Νομίσματα και Νομισματική* (4ος-15ος αι.). – Μια σύνοψη. Αθήνα [Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού] 2019, 257 σσ.

Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στη μνήμη των σπουδαίων νομισματολόγων ή ιστορικών και αρχαιολόγων που εισέφεραν στο πεδίο της βυζαντινής νομισματικής επιστήμης Thomas Whittemore, Tommaso Bartelè, David Talbot-Rice, Alfred Bellinger, Philip Whitting, Γιώργου Γαλάβαρη, Philipp Grierson, Michael Hendy, Πέτρου Πρωτονοτάριου, Αναστάσιου Τζαμαλή, Μάντως Οικονομίδου, Marcell Restle, David Michael Metcalf αλλά και στην Καθηγήτρια της βυζαντινής νομισματικής και σιγγιλογραφίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου Βάσω Πέννα που χάθηκε πρόσφατα.

Το βιβλίο εκδόθηκε από το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού¹¹ –είναι το 4ο της σειράς– και την επιμέλεια της έκδοσης είχε η Ομ. Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και Διευθύντρια του Ινστιτούτου Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου.

Το έργο διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη: α. Θεωρητικό υπόβαθρο και βιβλιογραφικά, β. Τι ήταν τι απεικόνιζαν και τι συμβόλιζαν τα βυζαντινά νομίσματα – οι περίοδοι της βυζαντινής νομισματικής γ. Τα βυζαντινά νομίσματα και τα μέταλλά τους δ. βιβλιογραφική επισκόπηση της βυζαντινής νομισματικής επιστή-

¹¹ Το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού έχει την έδρα του στον Μυστρά Λακωνίας. Ιδρύθηκε το 2007 στο πλαίσιο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και, ειδικότερα, των Τμημάτων Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών και Φιλολογίας της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου αυτού. Είναι Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

μης και έρευνας. Ακολουθεί Γλωσσάρι νομισμάτων και όρων, τρία Παραρτήματα βιβλιογραφικού περιεχομένου, Επιλογή συμπληρωματικής βιβλιογραφίας, και αγγλική περίληψη.

Στον πρόλογο (xv-xxiv)¹² παρουσιάζονται οι πορείες της νομισματικής και (συνακολούθως) και της σιγίλλογραφίας¹³ οι οποίες εξελίσσονται τις τελευταίες δεκαετίες ως αυτόνομες επιστήμες, χωρίς όμως να παύουν να είναι οι αναμφισβήτητες θεραπαινίδες της ιστορίας. Εξηγείται παράλληλα η σπουδαιότητα των επιστημών αυτών όχι για την ιστορία γενικώς αλλά για την ιστορία του βυζαντινού κόσμου ειδικότερα –το βυζαντινό νόμισμα υπήρξε κατά τους μέσους χρόνους, μέσο συναλλαγής για σύμπαντα τον γνωστό κόσμο– ενώ τίθενται και τα μεθοδολογικά ζητήματα περί της απαρχής της βυζαντινής νομισματικής (τον 5ο αιώνα ή και παλαιότερα) τα οποία θα εξεταστούν συστηματικότερα στα μέρη του βιβλίου που ακολουθούν. Ο πρόλογος ολοκληρώνεται με τις ευχαριστίες που απευθύνονται τόσο στα Μουσεία που παραχώρησαν φωτογραφικό υλικό για την έκδοση¹⁴, όσο και σε άξιους μεγαλύτερους και μικρότερους ειδικούς επιστήμονες που εισέφεραν στην ολοκλήρωση του έργου¹⁵.

Στο Α' μέρος του έργου (σσ. 3-23) δίδονται οι βάσεις και οι αρχές τόσο της επιστήμης (της νομισματικής) όσο και του ερευνητικού «αντικειμένου» της (των νομισμάτων). Με στιβαρή βιβλιογραφική τεκμηρίωση και ανάλυση των βιβλιογραφικών δεδομένων

¹² Ο πρόλογος φέρει χωριστή (λατινική αρίθμηση).

¹³ Της μελέτης δηλαδή των σιγίλλων, των σφραγίδων οι οποίες, όπως και τα νομίσματα, αποτελούν άμεσες πηγές για τον ιστορικό.

¹⁴ Πρόκειται για το Μουσείο Ashmolean του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης με το οποίο η συγγραφέας Ελένη Λιάντα έχει μακρά ερευνητική σχέση, αλλά και το Μουσείο Hermitage της Αγίας Πετρούπολης.

¹⁵ Ευχαριστίες απευθύνονται προς τη βυζαντινολόγο Μαρία Λεοντσίνη, κύρια ερευνήτρια του ΙΙΕ του ΕΙΕ, τη Φωτεινή Πέρρα, επίκουρη Καθηγήτρια Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Παν. Πελοποννήσου, τον δρα βυζαντινής νομισματικής του ΑΠΘ Βαγγέλη Μαλαδάκη και τους υποψήφιους διδάκτορες της βυζαντινής νομισματικής και της βυζαντινής ιστορίας αντίστοιχα Γιάννη Στόγια, ο οποίος υπήρξε και συνεργάτης της Β. Πέννα, και Λίνα Ποζίδη για τη βοήθειά τους σε επιμέρους τμήματα/θεματικές του βιβλίου.

παρουσιάζονται: ο ορισμός της βυζαντινής νομισματικής, της μελέτης δηλαδή των βυζαντινών νομισμάτων και σταθμών, η σημασία της μελέτης των νομισμάτων για τη βυζαντινή ιστορία αλλά και το σημαντικότερο θέμα του νομίσματος ως μέσου έκφρασης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας.

Τα ζητήματα περί του τι απεικόνιζαν τα βυζαντινά νομίσματα¹⁶, τί επιγραφές έφεραν και σε τί γλώσσα ήταν αυτές γραμμένες (ελληνικά, λατινικά ή μικτά), το πώς δηλαδή οι βυζαντινοί ηγεμόνες παρουσίαζαν την κάθε χρονική στιγμή τον εαυτό τους και την εξουσία τους στα πέρατα της οικουμένης μέσω του ευρύτατα χρησιμοποιούμενου στις διεθνείς συναλλαγές νομίσματος, εξετάζεται εν εκτάσει στο Β' Μέρος του βιβλίου (σσ. 27-59). Οι εικονογραφικοί τύποι, οι επιγραφές, τα βασικά γενικά χαρακτηριστικά του βυζαντινού νομίσματος, αλλά και οι ιστορικές περίοδοι τις οποίες διακρίνουν με βάση τις τομές και τις συνέχειες στις κοπές, στην ποιότητα, στις εικονογραφικές επιλογές κ.λπ. οι κορυφαίοι νομισματολόγοι, παρατίθενται και σχολιάζονται κριτικά με την αντίστοιχη βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Διακρίνονται και σχολιάζονται επτά βασικές περίοδοι, 491/498-685, 685-717, 717-842, 842-976, 976-1081, 1081-1204, 1261-1453 και μία ενδιάμεση [(1204-1261), όταν η αυτοκρατορία διαλυμένη μετά την τέταρτη Σταυροφορία έχει πάψει να υφίσταται και «λειτουργεί» χωρίς ενιαίο χαρακτήρα και χωρίς την πρωτεύουσά της Κωνσταντινούπολη στις «περιφερειακές» βυζαντινές επικράτειες: στο κράτος της Νίκαιας, στο δεσποτάτο της Ηπείρου και στην αυτοκρατορία της Τραπεζούντας]. Παρόλο που η συγκεκριμένη περιοδολόγηση ακολουθεί την πρόταση του νομισματολόγου Roth¹⁷, επιγραμματικά στην αρχή του Β' Μέ-

---

¹⁶ Οι αλλαγές στη βυζαντινή ιδεολογία, στο περιεχόμενο και στην προβολή του αυτοκρατορικού θεσμού, αλλά και η σύνδεση της κοσμικής εξουσίας με τη θείκη, η προβολή δηλαδή της θεόσταλτης εξουσίας του αυτοκράτορα είναι εμφανή στην αλλαγή των νομισματικών τύπων και των αυτοκρατορικών κοπών κατά τη διάρκεια των αιώνων. Παρακολουθώντας την εξέλιξη των νομισμάτων ανιχνεύουμε και παρακολουθούμε τις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις στον μεσαιωνικό κόσμο.

¹⁷ W. Wroth, *Catalogue of the imperial Byzantine coins in the British Museum*. London 1908 και Ο ίδιος, *Catalogue of the Western and provincial coins of the*

ρους αλλά και κατά την εξέλιξη του ανά περίοδο σχολιασμού παρουσιάζονται και συζητούνται και οι περιοδολογήσεις τις οποίες έχουν προτείνει νεότεροι σημαντικοί μελετητές του χώρου όπως ο πολὺς Ph. Grierson, η C. Morrisson, η Βάσω Πέννα κ.ά.

Τα «Βυζαντινά νομίσματα και τα μετάλλά τους» είναι ο τίτλος του Γ' Μέρους του έργου (σσ. 64-106) το οποίο αναλύει διαχρονικά την εξέλιξη των χρυσών βυζαντινών νομισμάτων, των αργυρών και των χάλκινων ενώ παράλληλα εξετάζει θέματα όπως τα νομισματοκοπεία στην πρώιμη περίοδο, τη σταθερότητα του Βυζαντινού χρυσού νομίσματος, τις νομισματικές υποτιμήσεις από τον 10ο αιώνα και εξής, τη φορολογική και νομισματική μεταρρύθμιση της εποχής του Αλεξίου Α' Κομνηνού, την κατάρρευση του Βυζαντινού νομίσματος (σε συνδυασμό με την επαχθή φορολογία της εποχής των πρώτων παλαιολόγειων χρόνων). Το μέρος αυτό συνοδεύεται από 32 εικόνες νομισμάτων, αντιπροσωπευτικών της κάθε περιόδου. Τα νομίσματα, κάθε ένα σχολιασμένο σε αντίστοιχο επιστημονικό λήμμα, εκκινούν χρονολογικά από την εποχή του Διοκλητιανού (284 μ.Χ.) για να καταλήξουν στους χρόνους της Άλωσης, σε μια κοπή του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (1449-1453).¹⁸

Το Δ' Μέρος του βιβλίου (σσ. 109-190) είναι γραμμένο από τη νομισματολόγο Ε. Λιάντα και έχει τίτλο: «Βιβλιογραφική επισκόπηση της βυζαντινής νομισματικής επιστήμης και έρευνας». Της βιβλιογραφικής αυτής επισκόπησης, που είναι κατανεμημένη σε δώδεκα θεματικές ενότητες¹⁹ αποδεικνύοντας την ευρύτητα της

Vandals, Ostrogoths and Lombards, and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Trebizond in the British Museum. London 1911.

¹⁸ Παρουσιάζονται αμφότερες οι όψεις των νομισμάτων. Τα νομίσματα, που είναι στην πλειονότητά τους καλοδιατηρημένα, εκτυπώνονται έγχρωμα –εξαιρετική επιλογή της νομισματολόγου Ε. Λιάντα για εποπτικούς σκοπούς. Η απόφαση να τυπωθούν τα νομίσματα στο διπλάσιο από το κανονικό τους μέγεθος (συνήθως στις νομισματικές επιστημονικές εκδόσεις τα νομίσματα τυπώνονται σε κλίμακα 1:1) έχει ικανοποιητικά δικαιολογηθεί από τους συγγραφείς στον πρόλογο του βιβλίου, όπου καθίσταται σαφής και ο διδακτικός χαρακτήρας του βιβλίου.

¹⁹ 1. Γενικά, 2. Ιδιωτικές και μουσειακές νομισματικές συλλογές, 3. Νομισματικά λήμματα και νομισματικά άρθρα σε καταλόγους προσωρινών εκθέσεων – αυτόνομοι κατάλογοι προσωρινών εκθέσεων, 4. Νομισματικό σύστη-

νομισματικής επιστήμης και τις πάμπολλες πτυχές, τις οποίες ο νομισματολόγος καλείται να εξετάσει και ο ιστορικός να λάβει υπόψιν, προηγείται εκτενής μεθοδολογική ανάλυση σχετικά με τον τρόπο εντοπισμού, συμπίλησης και κατάταξης της βιβλιογραφίας. Μία προσεκτική ματιά στις μεθοδολογικές αυτές αρχές και στη βιβλιογραφία την ίδια, βεβαιώνει ότι το συγκεκριμένο δοκίμιο επιτυγχάνει τον στόχο του, καθιστά όντως την παραγωγή και τα πορίσματα της νομισματικής επιστήμης περισσότερο προσβάσιμα στον ερευνητή αλλά και στον φοιτητή.

Ακολουθεί «Γλωσσάρι Νομισμάτων και Όρων» (σσ. 191-195) επίσης συνταγμένο από τη νομισματολόγο Ε. Λιάντα.

Τα τρία Παραρτήματα που έπονται (σσ. 197-227) είναι βιβλιογραφικού χαρακτήρα, (Α' Πρόσφατα ολοκληρωμένες διδακτορικές διατριβές βυζαντινής Νομισματικής, Β' Δημοσιεύματα περί Νομισματοκοπίας άλλων Μεσαιωνικών κρατών και περί βυζαντινών ευρημάτων σε αυτά τα κράτη/έθνη και Γ' Δημοσιεύματα περί νομισματοκοπίας των Δυτικών από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα), όπως άλλωστε και η εκτενής «Επιλογή συμπληρωματικής Βιβλιογραφίας» (σσ. 229-246).

Ακολουθεί Κατάλογος Βραχυγραφιών (σσ. 247-251), αγγλική περίληψη (σσ. 255-256) και σύντομα βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων.

Με δεδομένο ότι, σε αντίθεση με τα ελληνικά επιστημονικά ειδικά δημοσιεύματα περί νομισμάτων –που όλο και πληθαίνουν τα τελευταία χρόνια– τα ελληνικά εισαγωγικού χαρακτήρα και γενικής φύσεως μελετήματα σχετικά με τη νομισματική είναι λίγα²⁰, το συγκεκριμένο βιβλίο αποτελεί συμβολή για πολλούς λό-

---

μα (γενικά και υποδιαίρεσεις, 5. Νέοι νομισματικοί τύποι και ταυτίσεις, 6. Ορυχεία – νομισματοκοπεία – τεχνικές παραγωγής – μεταλλουργικές και στατιστικές αναλύσεις – μετρολογία, 7. Εικονογραφία, 8. Επικομμένα νομίσματα, 9. Επιγραφική – γκράφιτι, 10. Νομισματική κυκλοφορία, 11. Νομισματική και οικονομική ιστορία, και 12. Παραχάραξη νομισμάτων.

²⁰ Όπως για παράδειγμα το ευσύνοπτο (αλλά εξαιρετικά χρήσιμο) βιβλίο του Ph. Grierson, *Byzantine Coinage*. Washington D.C. 1999 (κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1982, η έκδοση του 1999 είναι θεωρημένη και εμπλουτισμένη), το οποίο μεταφράστηκε και στα Ελληνικά και κυκλοφορεί από τις εκδό-

γους. Καταρχάς δεν είναι γραμμένο από έναν επιστήμονα νομισματικό ή ιστορικό, έχει προκύψει από συνεργασία δύο επιστημόνων διαφορετικών ειδικοτήτων, που ο καθένας βλέπει τη νομισματική από τη δική του σκοπιά, την προβάλλει με τα μεθοδολογικά εργαλεία της δικής του επιστήμης που εκβάλλουν σε διαφορετικές επιστημονικά ατραπούς. Στο βιβλίο έχουν επίσης επικουρικά συμβάλει οι απόψεις και άλλων επιστημόνων εξοικειωμένων με μικρότερα, ειδικά κομμάτια του μεγάλου αυτού αντικειμένου και αυτό μόνον θετικά μπορεί να αξιολογηθεί. Το βιβλίο είναι ένας εξαιρετικά χρήσιμος οδηγός, εξαντλητικός βιβλιογραφικά που μεταφέρει με εύληπτο αλλά και τεκμηριωμένο τρόπο στον αναγνώστη σχεδόν τα πάντα για το βυζαντινό νόμισμα και όχι μόνον. Παράλληλα με το βυζαντινό νόμισμα και τη βυζαντινή νομισματοκοπία, το βιβλίο κωδικοποιεί τη σχετική βιβλιογραφική παραγωγή και για τον εκτός Βυζαντίου μεσαιωνικό κόσμο, για τη Δυτική Ευρώπη, για τα Βαλκάνια, για την προ-ισλαμική και ισλαμική Εγγύς Ανατολή, για τα Σταυροφορικά κράτη, για τα λατινικά και φραγκικά κρατίδια που ιδρύθηκαν στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την Τέταρτη Σταυροφορία και την Άλωση του 1204 –με λίγα λόγια συμπυκνώνει τα περί νομισμάτων και νομισματικής σε όλον τον περί τη Μεσόγειο μεσαιωνικό κόσμο.²¹

3. Simon Bendall, *Εισαγωγή στη Νομισματική της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, μετάφραση – επιμέλεια Ελένη Λιάντα. Θεσσαλονίκη [έκδ. Κυριακίδη] 2018, 114 σσ.

Η βιβλιογραφία για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας εμπλουτίστηκε σοβαρά το 2015 όταν ο νομισματολόγος Simon Bendall εξέδωσε τη μονογραφία του με τίτλο *An Introduction to the*

σεις ΜΙΕΤ (*Βυζαντινή νομισματοκοπία*, μτφρ. Β. Μαλαδάκης. Αθήνα 2007) ή η εισαγωγή του Ν. Γεωργιάδη (*Εισαγωγή στη Βυζαντινή νομισματική*. Θεσσαλονίκη 2008).

²¹ Με δεδομένη την πολυχρωμία του υλικού (παραθέματα, πολλές υποσημειώσεις, διακριτά-έντονα στοιχεία σποράδην κ.ο.κ.), η ποιότητα της δύσκολης αυτής έκδοσης μπορεί να χαρακτηριστεί πολύ καλή –εξαιρετική για παράδειγμα είναι η εκτύπωση στο έγχρωμο δεκαεξασέλιδο, και μόνο τα λάθη στις κεφαλίδες των τελευταίων κεφαλαίων θολώνουν λίγο την εικόνα.

Coinage of the Empire of Trebizond, η οποία έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση από τους μελετητές των ύστερων βυζαντινών χρόνων και ειδικά των ασχολούμενων με τον Βυζαντινό Πόντο και την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας.

Πριν ένα περίπου χρόνο η μονογραφία αυτή κυκλοφόρησε και σε ελληνική μετάφραση, με πρωτοβουλία της Ελληνίδας αρχαιολόγου-νομισματολόγου, διδάκτορος του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης Ελένης Λιάντα η οποία έτυχε αφενός να γνωρίζει τον συγγραφέα σε πανεπιστημιακά επιστημονικά συμφραζόμενα κι αφετέρου να έχει η ίδια εξοικειωθεί με την «ποντιακή» νομισματοκοπία –κατά το παρελθόν έχει ταξινομήσει και μελετήσει συλλογή με νομίσματα προερχόμενα από τον Πόντο.²²

Το βιβλίο ξεκινά με εκτενή πρόλογο (σσ. 11-24) χωρισμένο σε έξι υποκεφάλαια, ο οποίος γράφτηκε ειδικά για την ελληνική έκδοση από τον Καθηγητή βυζαντινής ιστορίας του Παν. Πελοποννήσου και ειδικό στα θέματα του Πόντου Αλέξιο Σαββίδη, και σημείωμα της μεταφράστριας (σσ. 24-26).

Στον απολύτως τεκμηριωμένο βιβλιογραφικά πρόλογο της ελληνικής έκδοσης εξετάζεται α. η συμβολή του Simon Bendall στην έρευνα της υστεροβυζαντινής νομισματικής, β. η αναγνώριση της προσφοράς του στην υστεροβυζαντινή, και ιδίως στην παλαιολογεια νομισματική, γ. η προσφορά του στην ποντιακή νομισματική, όπου αναλύονται διεξοδικά οι μικρότερες ή μεγαλύτερες συμβολές του και η σύνδεση της νομισματοκοπίας των Μεγάλων Κομνηνών του Πόντου με την αντίστοιχη των προγόνων τους Κομνηνών της Κωνσταντινούπολης, δ. οι παράλληλες δημοσιεύσεις του (προσωπικές ή σε συνεργασία με άλλους ειδικούς) για τη νομισματική του Δεσποτάτου της Ηπείρου, των κρατών της Νικαίας, της Θεσσαλονίκης, των Παλαιολόγων (μετά το 1261) αλλά και για τα βυζαντινά νομισματικά μέτρα και σταθμά, ε. η επιβράβευση της προσφοράς του Bendall από την περίφημη Βασιλική Νομισματική Εταιρεία της Μεγάλης Βρετανίας που το 2010 τον εξέλεξε επίτιμο Εταίρο²³. Ο

²² Για τη διαδρομή της μετάφρασης βλ. το σημείωμα της μεταφράστριας στην έκδοση, σ. 24.

²³ Μαζί με τους Bellinger, Whitting, Grierson και Mettcalfe ο Bendall ήταν ο

πρόλογος ολοκληρώνεται με δύο μικρά υποκεφάλαια: «τελευταία σχόλια για τη συμβολή του Bendall στην μεγαλοκομνήνεια νομισματική και η ευτυχής συγκυρία της παρούσας ελληνικής έκδοσης» και «βιβλιογραφικό postscriptum» –επισημάνσεις στην ουσία σχετικά με τη χρήση από τον Bendall της νεώτερης ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας στα θέματα που άπτονται του Πόντου.

Ακολουθεί το «σημείωμα» της μεταφράστριας από το οποίο καθίσταται γνωστή αφενός η συγκυρία που οδήγησε στην επιλογή μετάφρασης του συγκεκριμένου έργου κι αφετέρου η συνεργασία της με τον συγγραφέα κατά τη διαδικασία απόδοσης του έργου στην ελληνική και προετοιμασίας για την έκδοση. Στο σημείωμα εκτός από τις ευχαριστίες προς τον συγγραφέα, ο οποίος βρισκόταν ακόμα εν ζωή,²⁴ αναλύεται διεξοδικά η δομή του έργου και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε κατά τη διαδικασία της μετάφρασης του στην ελληνική και της επιμέλειας, ενώ επισημαίνονται και οι σημειακές βελτιώσεις και αποκαταστάσεις λαθών της αγγλικής έκδοσης.

Το σώμα του κειμένου ακολουθεί βεβαίως τη διάρθρωση του πρωτοτύπου την οποία συναπαρτίζουν η Εισαγωγή, στην οποία ο συγγραφέας θέτει τα μεθοδολογικά ζητήματα που άπτονται της βυζαντινής νομισματικής και την αντιμετώπισή τους από την έρευνα, ένα μικρό κεφάλαιο για την ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, Βιβλιογραφία, για την ακρίβεια 68 τίτλοι σχεδόν αμιγώς νομισματικού ενδιαφέροντος και περιεχομένου, ένα κεφάλαιο για τη μετρολογία, για τα βάρη δηλαδή των νομισμάτων και την περιεκτικότητά τους σε μέταλλο, ένα ακόμα κεφάλαιο για τα Νομισματοκοπεία της αυτοκρατορίας, ένα για την προέλευση του αργύρου που χρησίμευσε ως πρώτη ύλη για τα νομίσματα. Ακολουθούν κεφάλαιο για την Κοιμαία η οποία αρχικά αποτελούσε έδαφος της αυτοκρατορίας και για τα νομίσματα της αυτοκρατορίας που βρέθηκαν εκεί, κεφάλαιο για τον τίτλο «Με-

---

πέμπτος βυζαντινολόγος που αξιώθηκε αυτή την τιμή από ιδρύσεως της Ακαδημίας το 1836.

²⁴ Ο Simon Bendall πρόλαβε να δει τυπωμένο το έργο της Λιάντα –έφυγε από τη ζωή στις 25 Ιουλίου του 2019.

γάλος Κομνηνός», ο οποίος βραχυγραφημένος (συνήθως) ή και πλήρης (άπαξ) απαντά σε κοπές των αυτοκρατόρων της Τραπεζούντας, κεφάλαιο για τις επιγραφές των νομισμάτων, άλλο για τα σύμβολα και τα σκήπτρα που εικονίζονται επί των νομισμάτων, ένα επεξηγηματικό ευρύ σημείωμα για τις φωτογραφίες νομισμάτων, οι οποίες παρατίθενται στον κατάλογο που ακολουθεί και τέλος ευχαριστίες.

Ο κατάλογος των νομισμάτων που έπεται των εισαγωγικών κεφαλαίων καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 49-114) και εκτός από δυο διευκρινιστικές εισαγωγικές παραγράφους, που αφορούν την αντιμετώπιση του νομισματικού υλικού και την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε κατά τη συγγραφή του, είναι διαρθρωμένος χρονολογικά κατά αυτοκράτορα, έχει δηλαδή εικοσιένα κεφάλαια.²⁵ Το κάθε κεφάλαιο ξεκινά με μια σχετικά σύντομη εισαγωγή για την πολιτική παρουσία και τη γενικότερη δράση του εκάστοτε αυτοκράτορα, και ειδικότερα για τη δραστηριότητά του σε σχέση με τα νομίσματα, δηλ. για τις κοπές. Αρχής γενομένης από τον Ανδρόνικο Γ΄ (1222-1235), αφού των ιδρυτών Αλεξίου Α' και Δαβίδ δεν έχουν βρεθεί νομίσματα²⁶, το μικρότερο ή μεγαλύτερο εισαγωγικό σημείωμα για τον κάθε αυτοκράτορα το ακολουθεί κατάλογος κοπών –ένα δείγμα/νόμισμα από κάθε κοπή εικονίζεται σε μαυρόασπρη φωτογραφία και σε φυσική διάσταση (σε κλίμακα 1:1).²⁷ Τη φωτογραφία ακολουθεί ο χαρα-

²⁵ Στην περίπτωση των ιδρυτών της αυτοκρατορίας Δαβίδ και Αλέξιου Κομνηνού το κεφάλαιο είναι ένα.

²⁶ Γνωστά νομίσματα (κοπές) δεν έχουν εντοπιστεί σε δύο ακόμα περιπτώσεις: η χήρα του αυτοκράτορα Βασιλείου (1332-1340) Ειρήνη Παλαιολογίνα (1340-1341) και η αδελφή του Άννα «Αναχουτλού» (1341-1342), στις σύντομες βασιλείες τους φαίνεται πως δεν πρόλαβαν να κόψουν νόμισμα, πράγμα που μοιάζει λογικό με δεδομένο ότι η πολιτική κατάσταση στην Τραπεζούντα εκείνη την περίοδο κάθε άλλο παρά δυναστικά ήρεμη ήταν. Για τα γεγονότα της εποχής βλ. πρόχειρα, Α. Σαββίδης, *Οι μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου. Ιστορική επισκόπηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας του μικρασιατικού ελληνισμού (1204-1461)*. Αθήνα 2005, 78-79.

²⁷ Στις περιπτώσεις που για λόγους ευκρίνειας το νόμισμα δημοσιεύεται και σε μεγαλύτερη διάσταση η μεγέθυνση (κλίμακα) σημειώνεται κάτω από τη φωτογραφία (βλ. π.χ. σελ. 98 και 99 αντίστοιχα).

κτηρισμός/ορισμός του νομίσματος (τραχύ, άσπρο κ.λπ.) και σύντομο λήμμα στο οποίο περιγράφεται ο εμπροσθότυπος και ο οπισθότυπος, δηλ. η εικονογραφία, μεταγράφονται οι επιγραφές, παρτίθεται η ειδική βιβλιογραφία (παράλληλες δημοσιεύσεις, ταυτίσεις του νομισματικού τύπου) και προστίθενται –ενίοτε– και συμπληρωματικά σχόλια. Ο κατάλογος κλείνει με δύο κεφάλαια που αφιερώνονται στα «ανώνυμα (χάλκινα)» και στα «αδιάγνωστα» νομίσματα αντιστοίχως.

Το βιβλίο είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για τη μελέτη της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας που αναμφισβήτητα διευκολύνει τον ιστορικό και τον ειδικό ερευνητή στο έργο του. Δύναται οπωσδήποτε να προσφέρει αφορμές για επιστημονικό διάλογο και, όπως ανέφερε παρουσιάζοντάς το (στην αγγλική έκδοσή του) η νομισματολόγος-ιστορικός Cécile Morrisson, «ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των συλλεκτών, δεν πρέπει να αγνοείται από τους ιστορικούς... και πρόκειται να χρησιμεύσει ως έργο αναφοράς για μεγάλο χρονικό διάστημα».²⁸

---

²⁸ Για τη βιβλιοκρισία της C. Morrisson βλ.: RN 174 (2017) 413-415.